

LUCANUS-TANULMÁNYOK

I. LUCANUS – VERGILIUS ÉS TACITUS KÖZÖTT

Ha fejtegetéseim tárgyának és címének megválasztását indokolnom kellene, két tényre utalnék: A modern Lucanus-kutatás egyik kezdeményezője, Andreas Thierfelder, úttörő jelentőségű tanulmányát¹ egy *még nagyobbra* való emlékeztetéssel zárta, mint akinek ábrázolásában ugyanazok a szempontok érvényesülnek, a démoni zsarnok és az alattvalói szolgálalkúség megbélyegzésétől a *virtus* elsiratásáig. Szerinte a költő lángoló indulata lényegül majd a tacitusi *indignatio* komor izzásává, „primitív” fekete-fehér jellemábrázolása fejlődik azzá, amit Tacitus legnagyobb teljesítményeként csodálunk; egyszóval Lucanus „modern” történeti eposza nélkül nem bontakozhatott volna ki a tacitusi történetírás. Friedrich Klingner pedig abban a esszéjében, amelyben a „nagy magányos” történetíró előzményeit Asinius Pollio „kockázatos” vállalkozásától, a *princeps*-ek barátkozásából eredeztetett *motus civicus* (Hor., C. II 1,1) megörökítésétől tekintette át,² külön fejezetet szentelt Lucanus eposzának, mint amelyben kísértetiesen (unheimlich) egyesül a Róma jelenét általában a tetőződés szempontjából néző „magas költészet” a mindenkori jelent hanyatlásnak ítéelő történetírók erkölcsbírói elmarasztalásával, nem különben azzal a felismeréssel, hogy a polgárháborús győzelmekből született *principatus* vitatható jelenség, az isteneknek tetsző *victrix causa* valójában történelmi katasztrófa.

De kezdjük az elején. Az eposzköltészetről lévén szó, a kiindulásul választott Vergilius előzményeit is szemügyre kell vennünk, hogy Vergilius egyéni teljesítményét, folytathatóságának kérdését, majd ugyanígy Lucanust, mint költő-elődjének vetélytársát, megtagadóját, túlszárnyalóját lássuk és értékeljük. Vagy — még korábbra nyúlva vissza — kérdezhetjük azt is, hogy a hősi eposz, amely tulajdonképpen a barbárság felső fokának legvirágzóbb szakaszát tükrözi, mit keres nem-hősi társadalomban, Homéros és idejétmult műfaja Augustus Rómájában? *Halott* műfajban hogy születhetett újabb évezredekben át *élő* és *éltető* alkotás?³

Sok fáradtságba került, míg a kutatás — nem a Romaniáé, mert az sohasem szakadt el az isteni költői értésétől és szeretetétől, — visszatalált Vergilius-

¹ A. Thierfelder: Der Dichter Lucan. Archiv für Kulturgesch. 25 (1934) 1 skk.; megj. a Wege der Forschung 235. („Lucan”) kötetében is (Darmstadt 1970, szerk. W. Rutz), 50 skk.

² Fr. Klingner: Tacitus und die Geschichtsschreiber des 1. Jh. n. Chr. Mus. Helv. 15 (1958) 194 skk. = Röm. Geistesw. München 1961. 469 skk.

³ A továbbiakhoz vö.: Hősi eposz — nem hősi társadalom. (Homéros és Vergilius.) A „Népi kultúra — népi társadalom” 8. kötetében (Bp. 1975), 141 skk. = Heroisches Epos — unheroische Gesellschaft. Acta Ant. Hung. 23 (1975) 141 skk.

hoz. Ma ott tartunk, hogy a vergiliusi életművet — *pascua, rura, duces* — egységben tudjuk szemlélni, látjuk az utat, amely az eklogák *clair-obscur-jétől* a Maecenas „parancsára” születendő Georgicán keresztül a Róma, sőt a *kosmos* sorsát megjelenítő Aeneis felé vezet. Az álomvilág és a theokritosi minták mögött ott húzódik az itáliai valóság, az isteneknek köszönt védettség rávilágít a *veteres coloni* kivetettségére, de a *sidus Iulium* előre mutat, és a IV. ekloga sem csak a korabeli csodás várakozások utánérzése, hanem egyúttal az Aeneisben nemsokára felhangzó revelációk közvetlen előzménye is.

Egy nagy korszak nagyjai közt meglévő *harmonia praestabilita*-ra gondolva biztosak lehetünk abban, hogy Maecenas „parancsa” nem jelentett kényszert, legfeljebb biztatást, mozgósító alkalmat. Vergiliust Theón Theokritos-kiadása nélkül is vonzotta a pásztori-paraszti lét, a *Saturnia tellus*-t patronusi utasítás nélkül is életető otthonának érezte. Természetes az átmenet a *pascua* és a *rura* megéneklése között, legfeljebb a Georgica *egyértelműen* az itáliai föld dicsérete. A már korántsem reménytelen jövő most még szorosabban kapcsolódik a „megváltó” Octavianus személyéhez: a *praesens deus* eklogai képe történelmi valósággá konkretizálódik. Közben — Horatius *klasszikus* példakeresésével párhuzamosan — a Georgica költője sem éri már be az öncélú bravúr hellénisztikus gyakorlatával: ahhoz, hogy a *tanköltemény* a 30-as évek Rómájának érzéseit megszólaltathassa, Hésiodos és Empedoklés éthosa kellett.

Az Aeneis csíráit már a Georgica III. énekének proemiumában kitapint-hatjuk. A költői enniusi fordulatokkal jelenti be, hogy az *Asraeum carmen* meghódítása után a hazai Mincius partján épített templomot Caesarnak és a kapu szárnyain Quirinus világraszóló győzelmeit örökölteti meg (34—):

*stabunt et Parii lapides, spirantia signa,
Assaraci proles demissaeque ab Iove gentis
nomina, Trosque parens et Troiae Cynthius auctor,*

vagyis Actium után a Georgica megírásának dicsőségét Octavianus haditetteinek megéneklésével akarta volna tetézni, még pedig a Keleten kívül a Nyugatot is meghódító — Alexandrost is túlszárnyaló — győztes trójai őseinek szokványos közbeszövéssel. A bejelentésből mégis valami egészen más lett: a költő nem rekedt meg a Livius Andronicus óta művelt homérizálás külsőségeiben. Mert sokáig a római múlt és jelen quasi-homérosi egybefűzése számított eposznak, és *Ennius pater*-nek még a császárkor első századában is akadtak csodálói. A *gens Iulia* kitalált őseinek és Octavianus haditetteinek epikus igényű összefonása — mint ahogy a Georgica költője tervezte, — az enniusi minta változatlan érvényét mutatta volna Varius után is. Homéros *most* kezdett igazában hatni, amikor Vergilius epikailag ábrázolható, a görög eposz lezárt világával mégis összefüggő tárgyat választott és az egységes cselekvényt homérosi-szerkesztőművészettel jelenítette meg. Könnyebb lett volna a 30-as évek epikáját folytatni, akkor is tetszetős mű kerekedhetett volna belőle, csak nem az Aeneis. Ha a pásztori Arkadia látomásától a *Saturnia tellus* újjáépítésének gondolatáig jutott, akkor az Actium után kitaruló római *oikumené*, sőt *kosmos* perspektíváit nem szoríthatta bele Róma *fatum*-szabta történelmének egyetlen — bár döntőnek érzett — részletébe, az egész annyira távol esett a műfaj kívánta mitikus világtól. Ha az Augustus személyéhez kapcsolt sorsforduló tanulságait eposzának eszmei mondanivalójaként akarta hasznosítani,

akkor olyan részletet kellett kiszemelnie, amelyben Róma egész történelme benne rejtett.

Az a rövid cselekvény, amelyet Vergilius a képlékeny görög mítoszról és a nem kevésbé képlékeny római őstörténetből kiragadott, költészetének jóvoltából Róma sorsának foglalataivá nemesedett. Aeneas megpróbáltatásai — mint a „sokat túrt” Odysseuséi — véget érnek ugyan Turnus legyőzésével, de az unokák „híre és végzete” (VIII 731) beteljesedésre vár, — és az Augustus-kori történelemszemléletben be is teljesedik. Mindenestre az Aeneisben is a telos nézőpontjából szemlélt történelem nem *halott* mitológiával keveredett, hanem *élő* mitológiai szimbólumokkal forrt eggyé. A hősi eposz feltámasztásában Vergilius közelebb is került Homéroszhoz, ugyanakkor — önállósodásának mértékében — el is távolodott tőle; más szempontból a római előzményektől is elfordult ugyan, mégis ő virágoztatta ki a hazai hagyományt, egyben Augustinusig érvényes formába öntötte Róma uralkodó köreinek történelmi tudatát. Így válhatott az Aeneis klasszikus mintájává a társadalmi alapjaiban a homéroszi eposztól függetlenül, de bizonyos korszakok valóságát Homérosz szemléli kalauzolásával igazabban átélő és megformáló későbbi epikának.

Augustusnak és korának ilyen tetőpontként való megörökítéséhez a szűzi Vergilius költői tehetsége és jámborsága kellett; őszinteségéhez nem férhet kétség. Ő csak a tagadhatatlan pozitívumokat látta és ábrázolta; a principatus kialakulásának és megszilárdulásának prózaibb vagy éppen tragikus mozzanatai az Aeneis fennkölt Róma-képébe nem illettek bele. A Róma sorsát feltáró három jövendölés közül az elsőben is (I 285) csak idegen országok szolgásgorba kényszerítéséről olvasunk (*servitio premet⁴ ac victis dominabitur Argis*); az alvilági seregszemlében a „bosszuló” Brutus erélyéről, ki a szabadság védelmében (VI 821 *pulchra pro libertate*) tulajdon fiait is képes lesz kivégeztetni; ugyanígy a pajzsleírásban (VIII 648): *Aeneadae in ferrum pro libertate ruebant*. Ez a „rohanás” a principatus gyakorlatában — Tacitus (Ann. I 7,1) szerint — másképpen nyilatkozott meg: *at Romae ruere in servitutum consules patres eques . . .*⁵

A köztársasági szabadságról van szó, amely a látók és gondolkodók szemében *összeegyeztethetetlen* volt a principatusszal (Tac., Agr. 3,1 *res dissociabiles*) és az maradt a Domitianus után átmenetileg fellelegző Tacitus tudatában is. A *pax Romana*, majd *pax Caesarum* megítélésének ambivalenciájáról van továbbá szó, amit a Caesar és Pompeius közti testvérháború kimenetelének esélyeivel kapcsolatban, de különben tartós érvénnyel Lucanus fogalmaz meg legtömörebben (I 670): *cum domino pax ista venit*.⁶ A Lucanus-gnómát megelőző sorok (667— *scelerique nefando | nomen erit virtus*; vö. VI 147—) igazsága sem korlátozódik a hosszúnak jószolt polgárháború tartamára, mert ez a thukydidési (III 82) diagnózis a „fegyverek örjögését” (I 666 *armorum*

⁴ Vö.: Bemerkungen zu Horazens Briefen. Philol. 115 (1969) 233.

⁵ Vö. W. Wimmel: Roms Schicksal im Eingang der Tac. Annalen. Antike und Abendland 10 (1961) 49. l., hivatkozással Horatius VII. (*quo, quo scelesti ruitis?*) és XVI. epódoszára (*suus et ipsa Roma viribus ruit*).

⁶ Vö. R. T. Bruère: The scope of Lucan's hist. epic. Class. Phil. 45 (1950) 227 skk.; R. Syme: Tac. I (Oxford 1958) 218; a *libertas Augusta*-ról: 415; l. még J. Brisset: Les idées politiques de Lucain. Paris 1964, 194 skk.; *Pax Tacitea*. Ant. Tan. 13 (1966) 27 skk. = Acta Class. Debr. 2 (1966) 47 skk.

rabies) követő *pax Caesarum* terminológiájára, nem utolsó sorban a *virtus* császárkori értelmezésére is érvényes marad.⁷

Lucanus a saját korának hazug nomenklatúráját az első *dominus* gyakorlatából vezeti le (V 381—):

*Ipse petit trepidam tutus sine milite Romam
iam doctam servire togae, populoque precanti
scilicet indulgens summum dictator honorem
contigit et laetos fecit se consule fastos.
Namque omnis voces, per quas iam tempore tanto
mentimur dominis, haec primum repperit aetas . . .*

A pharsalusi csatavesztés után is megjósolja, hogy a küzdőfelek *neve* megváltozhatnak, de a lényeg — a *szabadság* és a Caesar élet-halálharca — megmarad (VII 694—):

*Non iam Pompei nomen populare per orbem
nec studium belli, sed par, quod semper habemus,
Libertas et Caesar erit . . .*

Vergiliushoz képest *toto coelo* más világ. Beszélhetünk-e ezek után Vergilius *klasszikus* érvényességéről? Tekinthesz-e az Aeneist a Pharsalia mintaképének? Nyilván nem, vagy csak bizonyos mértékben, bizonyos — többé-kevésbé számontartott — egyezésekben, de még inkább a szándékoltnak felismerhető *ellentétekben*.

A. Guillemin volt az, aki két példán — a latin városok (Aen. VI 773— ~ Luc. VII 391—) és az alvilági bűnhődők (Aen. VIII 666— ~ Luc. VI 793—) motívumának *megfordításán* — a *destrukció* lucanusi ábrázolását a vergiliusi *konstrukciói* (honalapítás, városépítés . . .) tudatos ellenképeként értelmezte.⁸ Ezt a felismerést, ill. interpretációs módszert azóta többen átvették⁹ és alkalmazásával nem kevésbé járultak hozzá Lucanus alaposabb megértéséhez. Emlékszünk, mit írt Mlle Guillemin a VII. éneken *kívül* is kínálkozó Vergilius-párhuzamokról és taglalásokról (p. 227: „tout cela est banal et ne mérite pas qu'on s'y arrête”); a hajdani „Quellenforschung” reminiscencia-halmazának többé-kevésbé természetlen voltát is számon tartva¹⁰ próbáljunk meg néhány szembetűnőbb jelenséget bemutatásával.

Itt van például a hagyományos mitológiai apparátus *mellőzésének* ismert problémájával kapcsolatban a Iulius-nemzetség venusi származásának fikció-

⁷ Vö. pl. VI 262 *infelix, quanta dominum virtute parasti*; VIII 493 *virtus et summa potestas non coeunt*; Val. Flacc. I 30 *v. haud laeta tyranno*; Tac., Agr. 1,4 *tam saeva et infesta virtutibus tempora*; Hist. I 2,3 *ob virtutes certissimum exitium*. Az irodalomból: H. Haas: *Virtus Tacitea*. Gymn. 49 (1938) 163 skk.; R. Feger: *Virtus bei Tac.* Würzb. Jahrb. 3 (1948) 301 skk.; Syme: I 412 skk., II. 526 és 754 sk.

⁸ A. Guillemin: *L'inspiration virg. dans la Pharsale*. REL 29 (1951) 214 skk., különösen a 221. sk. lapon.

⁹ Vö. L. Thompson — R. T. Bruère: *Lucan's use of Virg. reminiscence*. Class. Phil. 63 (1968) 1 skk.; M. v. Albrecht: *Der Dichter Lucan und die epische Tradition*. Entretiens Fond. Hardt 15 (1970) 283; az előadás összegezéséből (300) idézzük: „Während die Aeneis das Mysterium der Geburt Roms darstellt, hat Lucan die Pharsalia als ein Mysterium des Todes gestaltet.”

¹⁰ Vö. C. Hosius: *Lucan und seine Quellen*. Rhein. Mus. 48 (1893) 383; *De imitatione scriptorum Romanorum imprimis Lucani*. Diss. Greifswald 1907.

ja, — az Aeneis központi motívuma, — melyet Lucanus épp hogy egyszer említ, de akkor is — mint Tacitus (Ann. XII 58, 1) — *fabula*-nak minősít (III 212— *fabula Troiae . . . Phrygii ferens se Caesar Iuli*),¹¹ vagy korántsem a jóindulat jegyében kifiguráz (X 74— *sanguine Thessalicae cladis perfusus adulter* — sc. Caesar — *admisit Venerem curis . . .*). Apollo, az augustusi rendszer reprezentatív istene, a prooemium Nero-dicséretében a *κιδαρῶδος*-ként tetszelgő császár mögé szorul (I 64—), magában az eposzban pedig jelenték-telen szerepet játszik (vö. I 677—; V 70—; 197; VII 148). Ugyanez áll tulaj-donképpen az olymposi istengaléria egészére is.

Tüzetesebb tárgyalást igényel a Rubico-jelenet szokatlanul ünnepélyes istenmegszóllítása (I 195—). A *kis* határfolyó első említésekor (I 185) a *parvus* jelző hatásosan van szembeállítva a reszkető Patria megjelenítésével (186 *in-gens visa duci patriae trepidantis imago*), de a néhány sorral később (214) hasz-nálandó *puniceus*-szal is, amely nemcsak játékosnak tetsző figura etymologica,¹² hanem proléptikusan máris a polgárháborús vérontásra utal: *quae flumina lugubris ignara belli? . . . quae caret ora cruore nostro?* (Hor., C. II 1, 33—) Patria szavaira *perculit horror | membra ducis, riguere comae . . .* (192—; Verg. Aen. II 774; IV 280; VI 54—, utána ima, mint Lucanusnál itt, 195—):

. . . *O magnae qui moenia prospicis urbis
Tarpeia de rupe, Tonans, Phrygiique Penates*¹³
*gentis Iuleae*¹⁴ *et rapti secreta Quirini
et residens celsa Latiaris Iuppiter Alba
Vestalesque foci summique o numinis instar,
Roma, fave coeptis . . .*

Ez a felsorolás szinte tételről tételre egyezik azokkal az invokációkkal vagy esküformulákkal,¹⁵ amelyekből C. Koch¹⁶ annak idején a *di Indigetes* isten-csoportjának lényegét próbálta kihámozni: „Vestával és a Penatesszel együtt a római vallás legszentebb elképzései közé tartoznak, Faunusszal és Romulus-szal, tehát az istenséget az emberi *ἀρχηγέτης*-ekkel magában egyesítő szféra alakjaival érintkeznek.”¹⁷ A Lucanus-hely eddig nem szerepelt a *di Indigetes*-kérdés vizsgálatában,¹⁸ annál inkább a Georgica I. énekének befejezése, ahol Vergilius a földműves számára *jelentős* jelekhez (*signa*), majd az *extincto Caesare* (466) mutatkozó vészes prodigiumokhoz kapcsolódva Pharsalus tragi-kus megismétlődéséről ír (489—) és a még mindig válságos helyzetben Octavi-anus boldogulásáért imádkozik az istenekhez (498—):

¹¹ Vö. J. Brisset : 182. és 187. l.

¹² A. Bourgerly jegyzete szerint (*ad l.*): „L'épithète est destinée à interpréter le sens du nom propre, qu'il fait venir de *rubere*.”

¹³ Vö. Verg. Aen. III 148.

¹⁴ Vö. Luc. IX 995 sk.

¹⁵ Verg., Georg. I 498 skk.; Liv. VIII 9,6; Ovid., Met. XV 861 skk. stb.

¹⁶ C. Koch : Gestirneverehrung im alten Italien. *Sol Indiges* und der Kreis der *di Indigetes*. Frankfurt a.M. 1933. 81 skk.

¹⁷ Vö.: *Pater Romanus* és a *di Indigetes*. EPhK 67 (1943) 52 skk.; Zur Indigetes-Frage. Hermes 78 (1943) 246 skk.; az újabb irodalmat l. W. Eisenhut : Kl. Pauly II 1395.

¹⁸ Más szempontból tárgyalta P. Grimal (Le poète et l'histoire. Entretiens Fond. Hardt, 56 sk.) vagy újabban W. Tasler : Die Reden in Lucans Phars. Diss. Erlangen 1971, 19sk.

*Di patrii Indigetes et Romule Vestaque mater
quae Tuscum Tiberim et Romana Palatia servas,
hunc saltem everso iuvenem succurrere saeclo
ne prohibete . . .*

Aki a Lucanus-hely bevonását azért kifogásolná, mert az idézett sorokban épp az *Indigetes* említése hiányzik, olvassa tovább az I. éneket: Caesar átgázol a közben *tumidus*-szá duzzadt folyón (204); a túlsó parton hagyja a békét, a jogot (225 *hic pacem temerataque iura relinquo*)¹⁹ és az imént szólított istenek helyett Fortunához szegődik (226); máris lerohanja a békés Ariminumot (248 *o male vicinis haec moenia condita Gallis!* ~ Verg., Ecl. IX 28) és Curio demagógiájától még indulatosabban megy tovább a megkezdett úton. Aeneasi szózáttal buzdítja katonáit *Róma ellen* (299 — *bellorum o socii, qui mille pericula Martis mecum — ait — experti decimo iam vincitis anno . . .* ~ Verg., Aen. I 198 —: Trója feltámasztásának reményében) és a pun Hannibalra való utalással (304) ugyanúgy Róma ellenségének mutatkozik, mint előbb, a Rubico átgázolásának hannibali stratégiájával (220 — *in obliquum sonipes opponitur amnem | excepturus aquas* ~ Cael. Antip. ap. Liv. XXI 47, 4).²⁰ A merénylet mégis kudarcra volna kárhozzátva (353 — *pietas patriique Penates | quamquam caede feras mentes animosque tumentes | frangunt*), a caesari sereget csak a *dürus ferri armis ductorisque metus* (355 —) készíti az istentelen vállalkozásra, Róma népe pedig fejvesztve menekül (522 *Pompeio fugiente timent*). És hogy a retteget a jövőbe vetett remény se enyhítse, újabb prodigiumok végelethetetlen sora jelzi a *fatum* várható súlyosbodását. Lucanus hosszadalmasan (522—583) részletezi a Georgica I. énekének végén is hosszasan (469—488) sorolt csodajeleket. A lucanusi átformálás példái közül csak egyet emelünk ki: *et maestum illacrimat templis ebur aeraque sudant* (Georg. I 480) ~ *Indigetes flevisse deos urbisque laborem | testatos sudore Lares . . . accipimus* (Luc. I 556 —).

Mégsem a tagadhatatlan remiszcenciák halmozása a tanulságos, hanem a két részlet funkciójának tökéletes ellentéte: Vergilius — Actium előtt — reménykedve fordul Róma isteneihez és bízik az *eversum saeculum* gyógyíthatóságában, az ifjú Caesar történelmi küldetésének sikerében, Lucanus pedig ugyanazoknak az isteni hatalmaknak a szólításában csak Caesar álszent gesztusát,²¹ eljárásában az istentelenséget látja. Nála szó sincs Róma javáról, csakis megállíthatatlan romlásáról, az emberiség *hite* helyett *fati peioris manifesta fides*-ről (523 —); arról nem is szólva, hogy a vésszes prodigiumok Vergilius

¹⁹ A *pax* „elhagyását” — mint tragikus események okát és kezdetét — L. Thompson és R. T. Bruère (i.h. 9) tanulságosan hasonlította össze az Aeneis végkifejlését bevezető eskü szavaival (XII 202 skk.): *nulla dies pacem hanc Italiae nec foedera rumpet, quo res cumque cadent*.

²⁰ Vö. W. Rutz: i.h. 241; J. Brisset (89,6. j.) egy hasonló Cicero-nyilatkozatra hivatkozik (Att. VII. 11,1); legújabban: F. M. Ahl: Lucan. An Introduction. Ithaca — London 1976. 107 skk.

²¹ Vö. a Pharsalus után Tróját látogató Caesar feltűnően hasonló imájával (IX 990 skk.): *Di cinerum, Phrygiis colitis quicumque ruinas, | Aeneaeque mei, quos nunc Lavinia sedes | servat et Alba, Lares, et quorum lucet in aris | ignis adhuc Phrygius . . . | gentis Iuleae vestris clarissimus aris | dat pia tura nepos et vos in sede priori | rite vocat. . .* (A két beszéd hasonlóságáról: W. Tasler: 27; l. még Thompson — Bruère: 16.) Ugyanígy már a végzetes csata leírását megelőző költői kérdésekben (VII 168 skk.): *At tu, quos scelerum superos, quas rite vocasti | Eumenidas, Caesar? Stygii quae numina regni | infernumque nefas et mersos nocte furores?* (Vö. Erichtho szavaival: VI 695 skk.)

számára Caesar meggyilkolásának következményei; az idézi elő a polgárháborúknak legalább is a kiújulását, amit Lucanus nem egyszer Brutushoz méltó tettek ünnepelel (pl. VII 596 *vivat et ut Bruti procumbat victima, regnet*).

Lucanus eposzának „alvilági” fejezeteiben ismételten megjelenik a vergiliusi *katabasis* Charónja. Szerepel például Pompeius álmában (III *init.*), ahol a polgárháború miatt a bűnös lelkek közé kényszerülő Iulia máris szemtanúként számol be (14 *vidi ipsa*) az Eumenisek testvérgyilkolásra tüzelő fákljáról, a sok bűnös fogadására váró Tartarosról (17), az életfonalak elszakításába belefáradó Párkákról (19 *lassant rumpentis stamina Parcas*) és nem utolsó sorban a *portitor* (17) buzgó készülődéséről.

A VI. énekbeli Erichtho-jelenet Lucanus Vergilius-imitációjának hagyományosan számontartott tétele. Erichtho Vergilius tiszta papnőjének (*virgo, alma, sanctissima vates*) kiáltóan negatív ellenpárja: az *impia Thessalis* (VI 604—) nem a szerencsétlen Misenusok vagy Palinurusok végtisztességével törődik,²² hanem a csatatéren heverő hullák sokaságából választ egyet *vates*-nek (628—), azt kényszeríti életre és szólásra (660) förtelmes praktikáival, majd az Aeneas katabasisa előtt elhangzó fenséges invokációt (Aen. VI 624—) a maga módjára formálja át (VI 695—):

*Eumenides Stygiumque nefas Poenaeque nocentum
et Chaos innumeros avidum confundere mundos
et rector terrae . . . Styx . . .
ianitor et sedis laxae, qui viscera saevo
spargis nostra cani, repetitaque fila sorores
tracturae, tuque, o flagrantis portitor undae
iam lassate senex ad me redeuntibus umbris,
exaudite preces, si vos satis ore nefando
pollutoque voco . . .*

A *iam lassatus senex* szándékolt megfelelője a vergiliusi Charón-leírásnak (VI 304 *iam senior, sed cruda deo viridisque senectus*); ebben az összefüggésben nem a polgárháború áldozatai fásasztották ki (mint fentebb a Párkákat), hanem a Vergiliustól (391—) említett *néhány* hivatalan vendég helyett a visszakénysze-

²² Ide tartozik az a szembeszökő ellentét is, melyet a Sibylla parancsa (Aen. VI 176 *iussa Sibyllae*) szerint eljáró *pius Aeneas* és társai (VI 180 skk. *procumbunt piceae . . . fissile robur | scinditur . . . | nec non Aeneas opera inter talia primus | hortatur socios paribusque accingitur armis*), illetve a Massiliát ostromló Caesar istentelensége, a szent *nemus* kivágatása közt találunk (III 394 skk): *tunc omnia late | procumbunt nemora, et spoliantur robore silvae . . .*, majd (440): *procumbunt ornì, nodosa impellitur ilex* (közben is, 419: *procumbentis taxos*; 426: *hanc iubet inmisso silvam procumbere ferro*). Mikor az emberek félnek a lykurgosi őrzöngéstől (429 skk. *sed fortes tremuere manus, . . . in sua credebant reditura membra securis*; vö. Ov., *Fasti* III 722; *Serv. ad Verg. Aen.* III 14), Caesar maga ragad fejszét (433 — *primus raptam vibrare bipennem | ausus et aeriam ferro proscindere quercum*), ő kezdi a *bűnt* (437 *nefas*; jellemző ugyanitt a *subvertere silvam* kifejezés is, vö. *Sall. Hist. or. M. Phil.* 8 *ad subvortundum imperium*; 10 *legum ac libertatis subvortundae*; *Tac., Ann.* III 28,1), mint ahogy Aeneas első volt az *isten*i parancs teljesítésében. *W. Rutz* (*Studien zur Kompositionskunst und zur ep. Technik Lucans. Diss. Kiel 1950, 173 sk.*) a massiliai szent liget kivágását Ovidius Erysiichthon-elbeszélésével (*Met.* VIII 739 skk.) hozta összefüggésbe; vö. *Entretiens Fond. Hardt* 254; *M. v. Albrecht*: uo. 115. Nem említette a Lucanus-helyet az Aen. VI. 179 skk. soraihoz írott kommentárjában *Ed. Norden* sem, annál tanulságosabb, amit a Homéros és Ennius óta nyomon követhető leírás császárkori utazónak fokozódó terjengősségéről ír.

rítettek sokasága, vagyis Erichciónak az alvilág révészére is kiterjedő varázshatalma.

Vergilius ismeretét valóban banális dolog volna bizonygatni, de azért lássuk még a harmadik Charón-reminiszcenciát is. Pharsalus síkján após harcok vő ellen, testvér testvér ellen, fiú apa ellen; *hic furor, hic rabies, hic sunt tua crimina, Caesar* (VII 550); a költő legszívesebben elhallgatná Róma történetének ezt a lapját. Bezzeg elemében volt Caesar, *rabies populi stimulusque furorum* (557)! A „sátáni őrjöngés” lucanusi leírását E. Burck nemrégiben²³ a „római manierizmus” jellemző mintapéldájaként méltatta:

<i>Ne qua parte sui pereat scelus, agmina circum</i>	558
<i>it vagus atque ignes animis flagrantibus addit;</i>	
<i>inspicit et gladios . . .</i>	
<i>Sanguineum veluti quatiens Bellona flagellum . . .</i>	568
<i>ipse manu subicit gladios ac tela ministrat . . .</i>	574

Az utolsónak idézett (574.) sor vergiliusi rokonsága nyilvánvaló, vő. Aen. VI 302: *ipse ratem conto subigit velisque ministrat*. Ed. Norden²⁴ a *velis*-t Valerius Flaccus (III 38 *ipse ratem vento stellisque ministrat*) és Tacitus (Germ. 44, 2 *naves . . . velis ministrantur*) nyelvhasználatára hivatkozva magyarázza abl.-nak, kijelentvén: „Bei augusteischen Dichtern läßt sich gelegentlich eine *ἀνομία* aus Tacitus lösen und umgekehrt.” A Lucanusnál talált Vergilius-imitatio nemcsak a *subigit* olvasatot valószínűsíti,²⁵ hanem Lucanus „sátáni” Caesar-képét is érdekes — charóni — árnyalattal színezi: Caesar polgárháborus „szállításaival” szerez *alvilági* érdemeket. (Vö. Erichtho érvével, VI 718: *si bene de vobis civilia bella merentur*.)

Tanulságos lenne például a lucanusi Alexandros-kép historiográfiai igényű vizsgálata is. Tekintettel azonban a kérdés többszörösen feldolgozott voltára,²⁶ nem óhajtunk ismétlésekbe bocsátkozni. Tudjuk, hogy a hellénisztikus

²³ E. Burck: Vom röm. Manierismus. Darmstadt 1971. 54; Die Vorbereitung des tac. Menschen- und Herrscherbildes in der Dichtung der frühen röm. Kaiserzeit. (A „Politik und lit. Kunst im Werk des Tac.” c. kötetben, szerk. G. Radke. Stuttgart 1971.) 44; vő.: A római manierizmus kérdéséhez. Ant. Tan. 20 (1973) 151; Actes de la XII. Conf. Eirene (Bucuresti—Amsterdam 1975) 39 skk.; a Lucanus-hely értelmezéséhez l. újabban U. Hübner: Zu Luc. 7.566 f. Philol. 120 (1976) 302 skk.

²⁴ Ed. Norden: Die ant. Kunstpr. I 331, 4.

²⁵ Hasonló módon következtethetünk a VII 211. sor hitelesebb olvasatára a mintául vett vergiliusi helyek (Aen. IX. 446 skk. *si quid mea carmina possunt . . .* ill. Dido dicsérete, I 607 — *semper honos nomenque tuum laudesque manebunt*) alapján (VII 207 —, Pharsalus emlékééről): *haec et apud seras gentes populosque nepotum, | sive . . . | sive aliquid magnis nostri quoque cura laboris | nominibus prodesse potest, cum bella legentur, | spesque metusque simul perituraque vota manebunt* (Ugy; *mone* : z; *cett. movebunt*). És egy tacitusi példa: Calgacus és Agricola buzdító beszédpárjának egy vitatott helyét (Agr. 33,4 *quando dabitur hostis, quando + animus + ?*) P. Kolaklides legutóbb (Hermes 100 [1972] 126) egyebek közt Lucanus pharsalusi antiligiájának megfelelő fordulatára (VII 253 *in manibus vestris, quantus sit Caesar, habetis*) hivatkozva javította elfogadhatóra, vő. Verg., Aen. X 280 *in manibus Mars ipse viris*.

²⁶ Vö. P. Treves: Il mito di Alessandro e la Roma d'Augusto. Milano—Napoli 1953. 87,6; A. Heuss: Alexander d.Gr. und die pol. Ideologie des Altertums. Ant. und Abendl. 4 (1954) 68 skk.; D. Michel: Alexander als Vorbild für Pompeius, Caesar and M. Antonius. Bruxelles 1968; D. Kienast: Augustus und Alexander. Gymn. 76 (1969) 440 skk.; W. Rutz: Lucan und die Rhetorik. Entret. Fond. Hardt 235 skk.; Fr. M. Ahl: i.m. 271 skk.

kor regényes-drámai szerkesztményeinek hősei — Nagy Sándor nagyságának igénylői — a mindenkori szószólók egyénisége, helyzete, pártállása szerint változtak, cserélődtek. Az eredetileg Nagy Sándornak szánt szerep így szállt át például Hannibalra, a szicíliai Agathoklésre, a „szerencsés” Sullára, a „nagy” Pompeiusra stb. A Sallustiustól (Hist. III frg. 88 M.) megrótt hízolgók (*fautores*) közé tartozott Cicero is, aki szerint Pompeius dicsőségének a nap pályája szab határt (Cat. IV 10, 21; egy másik helyen — Cat. III 11, 26 — Pompeius hódítói hírnevéhez kapcsolja a maga nem kevésbé páratlan honmentését is), míg Vergilius a saturnusi aranykor megújítójára vonatkoztatva licitálja túl az Alexandros-magasztalások közhelyeit (Aen. VI 794 — *super et Garamantas et Indos | proferet imperium, iacet extra sidera tellus, | extra anni solisque vias . . .*): Augustus Caesar hatalma távolabbi földekre terjed ki, mint ameddig a mitikus világhódítók eljutottak (801 —), *et dubitamus adhuc virtutem extendere factis?*

Lucanus dubitált. Ő, aki eposzának mozzanatait nem egyszer tágította kozmikussá,²⁷ utánozhatta volna Lucretius — tulajdonképpen alexandrosi — Epikuros-ünneplését (I 72 *extra processit longe flammantia moenia mundi . . .*), de például Pompeius seregszemléjében is beérte Nagy Sándor egyszerű „legyőzetésével” (III 233 — *hic, ubi Pellaeus post Tethyos aequora ductor | constitit et magno vinci se fassus ab orbe est;* vö. X 34 —, különösen 42 — *naturaque solum | hunc potuit finem vesano ponere regi*),²⁸ Róma történelmi hivatásának szemléletében pedig már egy világ választja el Vergilius bizakodásától, a *finis proferre*²⁹ vagy éppen az *imperium sine fine* (Aen. I 279) elvárásától: az *invida fatorum series* (I 70) úgy hozta, hogy Pharsalus után nem további gyarapodás, csakis bukás, felbomlás, chaos következhetik; *in se magna ruunt, lactis hunc numina rebus | crescendi posuere modum* (I 81 —).

Lucanus Alexandros-képe csak úgy, mint Caesaré, nem a történelmi Nagy Sándort vagy Caesart, hanem a *Caesareae domus series*-re (IV 823) utaló alakot tükröz. A megkeseredett költő Nagy Sándorban csak úgy, mint Caesaban a *gyűlölt zsarnokot* akarja bemutatni.³⁰ Ennek az antik köztudatban kialakult képe pedig elválaszthatatlan a keleti uralkodó-típust reprezentáló perzsa királyokétól.³¹ Így történhetett, hogy Lucanus a polgárháború egyik mozzanatát, a megáradt Sicorison (Segre) való átkelést — Seneca tyrannus-sablonja (De ira III 21) nyomán — Hérodotosz Kyros-elbeszélése (I 189: a Gyndés folyó „megbüntetése”) szerint formálta meg. (IV 141 — *ac ne quid Sicoris repetitis audeat undis | spargitur in sulcos et scisso gurgite rivis | dat poenas maioris aquae;* vö. Caesar, B. C. I 61). Közvetlenül az idézett Seneca-hely előtt (De ira III 20, 2) van szó az *iratus Cambyses*-ről, mint a *tyrannus stultus* másik meg-

²⁷ Vö. A. Guillemin: 219. A Pharsalia, mint „Weltgedicht”, amely közvetve Dante számára készített elő a talajt: M. v. Albrecht: Entr. Fond. Hardt 301. Kár, hogy E. Zinn nagyszabású áttekintésében (Die Dichter des alten Rom und die Anfänge des Weltgedichts. Ant. und Abend. I. 5 [1956] 19 sk. = Wege der Forschung 18, szerk. H. Oppermann [Darmstadt 1962] 175 sk.) Lucanust nem vonta be vizsgálódásainak körébe.

²⁸ Bár az *imitatio Alexandri*-ban talán Pompeius merészkedett a legmesszebbre, vö.: Tacitus Germanicus-portréja. Ant. Tan. 16 (1969) 47 = Latomus 28 (1969) 592; W. H. Gross: Gnomon 43 (1971) 301.

²⁹ Figyelmet érdemel a Lentulus-beszéd harciassága a parthusokkal szemben (VIII 429 skk.): *gens unica mundi est, | de qua Caesareis possim gaudere triumphis,* — talán Nero keleti terveinek visszhangja.

³⁰ Vö. A. Kopp: Staatsdenken und pol. Handeln bei Seneca und Lucan. Diss. Heidelberg 1969. 90.

³¹ A továbbiakhoz vö.: Der weinende Xerxes. Eos Kumanieckiana 56 (1966) 39 skk.; Die Achämeniden in der späteren Überlieferung. Acta Ant. Hung. 19 (1971) 41 skk.

testesítőjéről, ugyanabban az összefüggésben, mint amelyben Lucanus (X 279) őt is — nemcsak Nagy Sándort (X 20; 42), Pothinust (333) és egyáltalán a keleti udvart (VIII 401) — *vesanus*ként említi.

Jellemző, hogy Dareios — az aischylosi „Persai” bölcs uralkodója — nem szerepel Lucanusnál sem a megbélyegzett zsarnokok közt, annál kiadósabban Xerxés, akinek „istentelen” vállalkozásait a császárkori ellenzék mintegy Caesar (VIII 835 *saevus tyrannus*) és a Caesarok bűnös esztelenségének praefigurációjaként fogta fel és hirdette. Így hasonlíthatta Lucanus Caesar brundisiumi blokádját Xerxés „merényleteihez” (II 672—); a dyrrhachiumi ostromzár leírásába a mesés hajdankori építmények (Trója, Babilon, Xerxés helléspontosi hídja) mellett a korinthosi földszoros átvágásának nerói terve is belevegyül (VI 57), mint ahogy az előbbi helyen is utalás történt Nero fantasztikus csatornaépítésére az Avernus-tó és Ostia között (II 667—);³² a III. ének elején elképzelt diadalmenetben pedig a galliai győző a Rajnát és az Oceanust verhetette volna bilincsbe (III 76—), — megint csak Xerxés módjára. (Aisch., Pers. 746—; Hérod. VII 35; VIII 109.)

Caesar egyiptomi időzésének leírásával, az Alexandros-kép Caesar-vonatkozásaival a kutatás behatóan foglalkozott; az itt található „banális” Vergiliuspárhuzamokkal már kevésbé. Még kevésbé tisztázott az az érdekes párhuzam, melyet Caesar *curiositas*-a és Germanicus egyiptomi túristaútja közt találunk. Caesar megkéri Acoreus főpapot (X 177—): *Phariae primordia gentis | terrarumque situs volgique edisserere mores | et ritus formasque deum; quodcumque vetustis | insculptum est adytis, profer . . .*, de elsősorban a Nilus forrásairól szeretne biztosat tudni (190—). Az öreg pap körülményes előadásában a korábbi uralkodókat is említi, mint akik hiába próbálták felderíteni a folyó eredetét (268 — *quae tibi noscendi Nilum, Romane, cupido est, et Phariis Persisque fuit Macetumque tyrannis*), de ez Nagy Sándornak csak úgy nem sikerült, mint az örült Kambysesnek.³³ Közben a legendás Sesostris fáraóról is szó esik (276—):

*venit ad occasus mundique extrema Sesostris
et Pharios currus regum cervicibus egit:
ante tamen vestros amnes, Rhodanumque Padumque,
quam Nilum de fonte bibit . . .*³⁴

Germanicus — *cognoscendae antiquitatis* (Tac., Ann. II 60, 1), vagyis az alexandrosi *πόθος*-tól indítatva³⁵ — messze felhajózik a Niluson, az ősi Thébai nagyságának nyomait csodálja (60, 2) és egy idős pappal az óriási építmények

³² Vö. Petr., Sat. 120, 90; Tac., Ann. XV 42; Suet., Nero 31,5; P. Grenade: Un exploit de Néron. REA 50 (1948) 284; J. Brisset: 187.

³³ Vergilius Augustus-panegyricusában is, ahol a *divi genus* (VI 792) Nagy Sándor két isteni példaképének — Herculesnek és Libernek — tulszárnyalójaként szerepel, az eljövételétől rettező földek közt nem a Nilus forrásvidéke, csak a torkolata van említve. (798 skk.)

³⁴ Lucanus itt majdnem szó szerint ismétli az ének elejéről az „örült” Nagy Sándor (X 20 skk. *Pellaei proles vesana Philippi, | felix praedo*) fékezhetetlen hatalmi tébolyának leírását (37 skk.): *non illi flamma nec undae | nec sterilis Libye nec Syrticus obstitit Hammon; | issit in occasus mundi devexa secutus | ambissetque polos Nilumque a fonte bibisset: | occurrit suprema dies, naturaque solum | hunc potuit finem vesano ponere regi.*

³⁵ Ez a „vágy” (X 268) szállja meg Germanicust a Varus-katasztrófa színhelyén is (Ann. I 61,1); vö.: RE „Corn. Tacitus” 468 skk.; A római manierizmus kérdéséhez. Ant. Tan. 20 (1973) 152 sk.; G. A. Lehmann: Tac. und die *imitatio Alexandri* des Germ. Caesar. A „Politik und lit. Kunst” c. kötetben, 23 skk.

hieroglif-feliratait is elmagyaráztatja. Így értesül Rhamses király afrikai és ázsiai hódításairól, az ősi birodalom kiterjedéséről és gazdagságáról. Az *irrealis* számok és nevek magyarázata³⁶ az, hogy Tacitusnál egy már jóval korábban (Hérod. II 102 —; Diod. I 53 —) is kitapintható fikcióval van dolgunk, amely szerint egy Sesostris (Sesoósis, Sesonchósis, Osymandyas) nevű egyiptomi király — több uralkodó alakjának összevonása — nemcsak a közvetlenül szomszédos országokat hódította meg, hanem a médek, perzsákat, szkítákat, és Kisázsia leigázása után Európa egy részét is. A perzsa hódoltság alatt az egyiptomi papok a nagykirály feliratainak végnélküli listáit az utolérhetetlen Sesostris képzeletbeli hódításainak bővítésére használták fel; az ő szemükben még Dareios vagy Nagy Sándor is csak epigonja lehetett a hajdani fáraóknak. A Sesostris-hagyomány szerves része az is, hogy a mitikus hódító a legtávolabbi *Nyugatig* hatol diadalmenetével. Lucanus idézett helye azért érdekes, mert mutatja, hogy az egyiptomi birodalmi ideológia formálói milyen természetesen sajátították ki nemcsak Libyát, Karthagót, hanem még a karthagói terjeszkedés hispaniai és itáliai eredményeit is. Ezt kapcsolta össze Lucanus azzal az ismeretes hagyománnyal, amely szerint Sesoósis — mint akárhány ókori keleti kényúr — vazallus királyokkal vagy hadvezérekkel huzatta ünnepi kocsiját (Diod. I 58, 2), — és mindezt a *vesanus Caesarra* vonatkoztatta.

Láthattuk, hogy Lucanus előadásában Pompeius Alexandros-imitációja³⁷ alig jut szóhoz, talán mert különben elhalványult volna a kívánt különbség az eposz két főszereplője, a bukásában is *nagynak* mutakozó Magnus és a többi *vesanus tyrannus* közé sorolandó Caesar között. W. Rutz mintaszerű szövegelemzése után *nem* foglalkozunk itt a harmadik főszereplő — Cato — szembevető Alexandros-vonásaival, pontosabban: szándékolt Alexandros-ellentétével,³⁸ csupán — befejezésül — két „tacitusi” részlettel.

A szomjazó seregek önuralmával példát adó Alexandros catói párhuzamáról (IX 498 —) és az ezután következő jóslatkéresi jelenetről (511 —), illetve az Alexandros-hagyományból jólismert jelenetek tökéletes „átideologizálásáról”³⁹ van szó, de mi csak egyetlen kifejezést óhajtunk tárgyalni, amelyre Rutz (245) nem tért k. A sereg szószólójának megtett Labienus arra bízta Catót, hogy kérdezze meg Zeus Hammón jóshelyét a sivatagi út folytatásáról és a háború sorsáról (552 —). A „szent” Cato (555), aki mindig az égi törvényekhez igazodott és az isteni parancsot követi, szabadon szólhatna Iuppiterhez (557 —): *inquire in fata nefandi | Caesaris etc.*

Ez a kérdés eleve összeegyeztethetetlen a Cato válaszában felhangzó sztoikus elvekkkel, ugyanakkor az olvasót veszedelmes császárkori gyakorlatra: az uralkodó sorsának *tiltott* tudakolására és ennek következményeire emlékezteti. Mert *vizsgálódn*i lehet ugyan a platóni Phaidón problémáiról is, mint például Thræsea Paetus (Tac., Ann. XVI 34, 1 *de natura animae . . . inquirebat*), és ez a szakkifejezés az auspiciumokra (Val. Max. I 1, 1 *cum . . . inquirendum vel extis vel sortibus*), vagy az asztrológiai számításokra (Sen., Suas. 4, 2 *qui . . . natales inquireunt*, vö. Hor., C. I 11, 1 *tu ne quaesieris, scire nefas*) és az emberfeletti jelenségek nem kívánatos bolygatására is (pl. Liv. XXI 22, 9 *nec ultra inquireret sineretque fata in occulto esse*; vö. Tac., Germ. 34, 2). Főképp azonban

³⁶ Minderről l.: Semiramis Közép-Ázsiában? Ant. Tan. 23 (1976) 213 skk.

³⁷ Vö. W. Rutz: Lucanus Pompeius. Der Altsprachl. Unterricht 11 (1968) 5 skk.; G. A. Lehmann: 34 sk.

³⁸ „Gegenbild Alexanders” — vö. W. Rutz: Lucan und die Rhet. 247.

³⁹ Uo. 242 sk.

a *crimen laesae maiestatis*-nak minősíthető érdeklődésre vonatkozik, amelyre Tacitusból nem egy végzetes példát hozhatunk fel (Ann. III 22, 1 *quaesitum . . . per Chaldaeos in domum Caesaris*; XII 22, 1 *interrogatum Apollinis Clarii oraculum super nuptiis imperatoris*; 52, 1 *quasi finem principis per Chaldaeos scrutaretur*). Mit jelenthet akkor ez az *egyértelmű* kifejezés a „szent” Catóra vonatkoztatva? Talán már a Nero ellen összeesküvő Lucanus vélekedését: a *nefandus Caesar* végzetének tudakolása és siettetése *nem nefas*, hanem éppen séggel a Catót eszményképül vallók *kötelessége*.

Catóval függ össze a másik kiszemelt hely is. A szomjazási jelenet végén az Alexandrosnál különbnek — erkölcsi példaképnek — bizonyuló Cato (IX 509—) *concitus ira*⁴⁰ | *excussit galeam, suffectique omnibus unda*. Nos, épp Cato sztoikus erényeinek katalógusa (II 380—) előtt olvassuk róla a *studiis odiisque carens* jellemzést is (377), ami akárhogy nézzük, — nem egyéb, mint az ezszer idézett és taglalt *sine ira et studio*⁴¹ eddig — tudunkkal — nem regisztrált előzménye. Tacitus — mint *studiis odiisque carens*, tehát *catói* jelenség, — beleillik abba az összefüggésbe, amelynek teljes megvilágítását eleve sem ígértük, de amelynek tudatosítására néhány mozzanatot felvillantunk talán mégis sikerült.

II. LUCANUS ÉS HORATIUS

Lucanus kifejezésbeli mintáinak («párhuzamainak») nyomozgatása nem a legérdelemlesebb feladat. Így nyilatkozott a Vergilius-reminiszcenciák regisztrálásáról annak idején például A. Guillemin: «Tout cela est banal et ne mérite pas qu'on y arrête.»¹ De tulajdonképpen ugyanezt mondta már C. Hosius is² a külsőleges hasonlóságok kereséséről és azt javasolta, hogy inkább a költő műhelyének titkosabb zugaiba próbáljunk behatolni, Lucanus «kizárólagos tulajdonát különítsük el elődeiétől.» Ezt próbálta ő is, főleg a Vergilius, Ovidius és Curtius Rufus felé mutató párhuzamok értelmezésével, és az ő módszerének finomításával sikerült A. Guilleminnek — A. Thierfelder kezdeményezése³ nyomán — az új Lucanus-képet lényeges vonásokkal gazdagítania. A kiváló francia kutató azzal, hogy a latin városokról (Aen. VI 773 skk. ~ Luc. VII 391 skk.) és az alvilági bűnösökről (Aen. VIII 666 skk. ~ Luc. VI 793 skk.) szóló részletek funkciójának *ellenkezőre* fordítását megfigyelte, a lucanusi destruktívot a vergiliusi *konstrukció* (honalapítás, városépítés . . .) *tudatos ellenképeként* értelmezte. Így juthatott el legutóbb M. v. Albrecht a Fondation

⁴⁰ Uo. 242: „Daß er (sc. Luc.) Cato dabei als *concitus ira* zeichnet, bedeutet in seiner Widersprüchlichkeit zum Bilde des stets beherrschten Cato eine situationsgebundene, „stationäre” Steigerung.”

⁴¹ Vö. H. Peter: Die geschichtl. Lit. über die röm. Kaiserzeit, I. Leipzig 1897. 284 skk.; O. Weinreich: Senecas Apocolocyntosis. Berlin 1923, 14 skk.; J. Vogt: Tac. und die Unparteilichkeit des Historikers. Würzb. Stud. 9 (1936) 1 skk.; G. Avenarius: Lukians Schrift zur Geschichtsschreibung. Meisenheim a. Gl. 1956. 46. skk.; W. Wimmel; i. h. 37, 1. j.

¹ A. Guillemin: L'inspiration virgilienne dans la Pharsale. REL 29 (1951) 226.

² C. Hosius: Lucan und seine Quellen. Rhein. Mus. 48 (1893) 383.

³ A. Thierfelder: Der Dichter Lucan. Arch. für Kulturgesch. 25 (1934) 1 skk. = Wege der Forschung 235 (Darmstadt 1970) 50 skk.

Hardt Lucanus-entretienjén⁴ addig a megállapításig, hogy «míg Vergilius Aeneise Róma születésének misztériumát ábrázolja, Lucanus a Pharsaliát a halál misztériumává formálta.» A Lucanus-kutatás újabb eredményeihez kapcsolódva próbáltunk az Association Guillaume Budé toulousei kongresszusán (1978 ápr.) tartott előadásunkban (Lucain — entre Virgile et Tacite) mi is továbbhaladni.

Közben rájöttünk,⁵ hogy Lucanus «destruktív» eposzában az eddig melőzött Horatius-reminiszcenciák funkcionális vizsgálata is tanulságos lehet, amennyiben az augustusi kor *másik* reprezentánsának hasonló átértékelését mutatja. Horatius életműve azonban nem minden részletében olyan egyértelmű, mint Vergiliusé, tehát az összehasonlító «spektroszkópiái» vizsgálattól eleve másféle töréjsjelenségek észlelésére is számíthatunk. «Banális» az volna, ha beérnök néhány különösebb jelentéséig nélkül való párhuzam felsorolásával. Például Caesar trójai imájának végén (Luc. IX 998 sk.) ezt olvassuk:

*restituam populos; grata vice moenia reddent
Ausonidae Phrygibus, Romanae Pergama surgent.*

Ha ezt csupán a Sestius-óda kezdősorával (I 4, 1 *solvitur acris hiems grata vice veris et Favoni* . . .) «párhuzamosítjuk», semmit sem mondtunk. De ha a lucanusi szövegösszefüggésre ügyelünk és figyelmünket a harmadik római óda Iuno-beszédének motívumaira is kiterjesztjük, akkor mélyebb összefüggések, illetőleg ellentétek világosodnak meg: Horatius Iuno megbékélését, azaz Róma sorsát a helyesen értelmezett *pietas*-tól teszi függővé, míg Lucanusnál az önmagát korántsem *invisus nepos*-nak (Hor., C. III 3, 31), hanem *gentis Iuleae clarissimus nepos*-nak (995) valló Caesar csak megjátssza a *pietas*-t (996 sk. *dat pia tura nepos et vos in sede priori | rite vocat*),⁶ hogy a legszentebb isteni hatalmakat megtévesztve boldoguljon világfelforgató terveivel (998 *date felices in cetera cursus*); máris száguld Egyiptomba és néhány nap múlva hazug könnyeket ont Pompeius levágott fejének láttára — *iam bonus socer* (1038).

De kezdhettük volna az epikus tárgymegjelölés (*Bella per Emathios* . . .) és a Nero-panegyricus (I 33 skk.) közti nagy tirádával is: *quis furor, o cives* . . . (8)⁷, amely először az Aeneis Laocoonjának felháborodására emlékeztet bennünket (II 42 *o miseri, quae tanta insania, cives?*), egészen mégis horatiusi. Jellemző, hogy a későantik Horatius-scholionok három különböző Horatius-vers magyarázatában mozgósítják Lucanus sorait: a Caesar-óda befejezéséhez (I 2, 51 *neu sinas Medos equitare inultos*) a 11. sort (*Lucanus de eodem: umbraque*

⁴ Entretiens Fond. Hardt. 300.

⁵ Ld. fentebb.

⁶ Vö. a költő kérdésével (a pharsalosi csatát megelőző baljós jelek leírása után, VII 168 skk.):

*At tu, quos scelerum superos, quas rite vocasti
Eumenidas, Caesar? Stygii quae numina regni
infernunq; nefas et mersos nocte furores,
impia tam saeve gesturus bella, litasti?*

⁷ Vö. VII 95: *Quis furor, o caeci, scelerum?* — A folytatást (*civilia bella | gesturi metuunt, ne non cum sanguine vincant*), vagyis a vérontást ellenző Pompeius szerint a polgárháborúra pályázók — mint az előbbi idézetben *impia tam saeve gesturi bella* — «félnek vér nélkül győzni») azért idézzük, mert Vitéz János VII. beszédében (7, 357) ezt a lucanusi helyet forgatta ki *magyarra: hostis* (a török) *non metuit, ne non vincat cum sanguine*, vagyis «nem fél, hogy nem győzi vérrel». Vö. MNy 83 (1977) 203.

erraret Crassus inulta), az utolsóelőtti carmen Nilus-aposztrofálásához (IV 14, 45 *qui celat origines*) a 20.-at, és — ami a legfontosabb, — a kétségbeesett VII. epódoszhoz (9 sk. *ut secundum vota Parthorum | sua urbs haec periret dextera*) a lucanusi gondolatsor lezárását (21 skk.): *tunc* (ti. ha majd az egész földkerekség Róma alattvalója lesz) *in te verte manus*, akkor eméssze Róma önmagát. Igen, a VII. epódosz hangja csendül ki az egész tirádából,⁸ az aktuális helyzetképben (24 skk.) is:

at nunc . . .
horrida quod dumis multosque inarata per annos 28
Hesperia est, desuntque manus poscentibus arvis,
non tu, Pyrrhe ferox, nec tantis cladibus auctor 30
Poenus erit . . . :
. . . alta sedent civilis volnera dextrae, — 32

akárcsak a hatodik római ódában (35 sk.), vagy Róma ellenségeinek részletezőbb galériájában, az önpusztító polgárháborúk felsorolásával kezdődő XVI. epódoszban. Ennek költői megoldást kínáló felében a boldogok szigeteiről olvassuk (43 sk.):

reddit ubi Cererem tellus inarata quota nnis,
et inputata floret usque vinea . . .

Alig észrevehető «párhuzam», mégis figyelmünkre tarthat számot, mert a dokumentálhatóan «horatiusi» részben nem lehet szó véletlen összecsendülésről. A horatiusi floszkulus funkciója azonban Lucanus összefüggésében árukkodóan *más*: Horatius a mesés szigetek paradicsomi állapotaiiban látja az elérendő és el is érhető célt, Lucanus pedig az enyhén módosított kifejezéssel a Caesarok Rómájának sivár valóságát festi, amelyből majd Nero fogja kivezetni az emberséget. A Nero-panegyricus értelmezésének bármely változatában kétes vigasz.

Legalább ennyire tanulságos az V. énekből az a rész, amelyben Lucanus — hogy úgy mondjuk: «tacitusi» tapasztalatok birtokában — a caesari tyranniss társadalom- és jellemtorzító jelenségeit, Róma kiszolgáltatottságát és megalázódását festi (V 381 skk.):

ipse (Caesar) petit trepidam tutus sine milite Romam,
iam doctam servire . . .
namque omnis voces, per quas iam tempore tanto 385
mentimur dominis, haec primum repperit aetas . . .

Az alkotmányosság hazug látszatának megteremtése után Caesar a hadművelési területre siet (403 skk.):

inde rapit cursus, et quae piger Apulus arva
deseruit rastris et inertis tradidit herbae,
ocior et caeli flammis et tigride feta
transcurrit . . .

⁸ Vö. W. Wimmel: Roms Schicksal im Eingang der Tac. Annalen. Antike und Abendland 10 (1961) 42 skk.; a *ruere, ruina*-komplexushoz és a római «Untergangsmystik» «vonalához» 49 skk.

Erről Horatius ismerőjének óhatatlanul az *Inclusam Danaen* . . . jut az eszébe (C. III 16, 25 skk.):

*contemptae dominus splendidior rei,
quam si, quidquid arat in p i g e r A p u l u s,
occultare meis dicerer horreis . . .*

Horatius — érthető lokálpatriotizmussal — másutt is «serénynek» («bika-tűrésűnek»: Verg., Georg. III 230) mondta földijeit (Ep. II 42 *pernicis* . . . *Apuli*), és az előbbi hely *inpiger* jelzőjét a scholiasta helyesen magyarázta *laboriosus*-nak, fáradhatatlannak. (Vö. a homérosi *πολύτλας* hős ismételten használt jelzőjével: Ep. XVI 60; XVII 16.)

Közben sort keríthetünk O. Keller Ps.-Acro-szövegének helyesbítésére is. Az illető Horatius-sorhoz (C. III 16, 26 *inpiger Apulus*) Keller kiadásában (I 279, 20–22) a következő scholiont olvassuk: «*Laboriosus, ut Lucanus* (V 403):

*Et contra posuit et quae piger Apulus arva
deseruit rastris.»*

Először arra gondolhatnánk, hogy a Horatius-scholionok masszájában valamilyen szövegváltozat rejlik, — csak mit csináljunk a *posuit* utolsó szótagjával? Keller *tévedett*, mert a helyes szövegezés ez lett volna: «*Laboriosus, ut Lucanus econtra* (b) *posuit* (V 403): *et quae piger Apulus arva . . .*»⁹

De még mindig adósok maradtunk a válasszal: *piger* vagy *inpiger*? Lucanus *tudatosan* forgatta ki az ellenkezőjére a horatiusi szöveget: az adott történelmi helyzetben (Caesar diktatúrája alatt) az *inpiger Apulus* is *restellte*, fölöslegesnek, értelmetlennek tartotta a munkát, igenis *piger* volt és tőle telhetőleg szabotálta a dolgát, mert nem látta értelmét, illetőleg csak ezzel tiltakozhatott a caesari tyrannis ellen.

A *piger* — *inpiger* szembeállításnak nem pontos, de érdekes párhuzamát találjuk Pompeius seregeinek szemlélésében (III 243 sk.): . . . *venere feroces | Cappadoces, duri populus non cultor Amani*. Meghökkenítő fogalmazás; a természetes állapotot Horatius (Ars p. 117 *cultor virentis agelli*) vagy Ovidius (Fasti V 499 *angusti cultor agelli*) kifejezései tükrözik. Lucanus a hippokratészi megfigyelést (Hérod. IX 122 *γῆρ γὰρ ἐκτῆμεθα . . . τρηχέαν . . .*) nem harmonizálta eszményivé, mint Itáliával kapcsolatban Vergilius tette, mikor a

⁹ A Lucanusból bőven merítő Horatius-scholionok idézetei nemcsak a szöveghagyomány alakulása szempontjából bírhatnak jelentőséggel. Például Amyclas óvatosságra intő *omenei* közt az egyikre (V 556 *instabili gressu metitur litora cornix*) a IV. ep. 7. sorához írott scholion így hivatkozik: *metientem dixit ambulantem, ut Lucanus: stabili gressu m. l. c.* A legtanulságosabb torzulást azonban Asinius Pollio «kockázatos vállalkozásának» (Hor., C. II 1, 6 *periculosae plenum opus aleae*) magyarázatában találjuk (Keller I 138, 20): † *cogit alea belli*. A reménytelennek minősített idézetet C. Hosius (Sprachliches aus den Ps.:acr. Scholien. Rhein. Mus. 58 [1903] 467) azonosította: *coit area belli* (Luc. VI 60). A félreértéseket a kifejezés nehézségén kívül (*Bourgery* — *Ponchont*: «le théâtre de la guerre se resserre», vö. VI 63 *aestuat angusta rabies civilis harena*) részint a horatiusi *alea*, részint Lucanusnak egy hasonló helye (VI 602 *alea fati*: vö. Liv. XXXVII 36,9 *belli alea*; Aisch., Sept. 414) idézte elő; a *cogit* alak pedig akkor szivároghatott be, amikor a «természettől fogva» hosszú, ill. rövid magánhangzók ejtése már elbizonytalanodott, és a *ge-*, *gi-* szótagok *g*-je a vulgáris latinban palatalizálódott. Vö.: A nyelvi szubsztrátum nyomai a horatiusi szöveghagyományban. Ant. Tan. 23 (1976) 83, 6. j.

»puha« *Saturnia tellus πολυκαρπία*-ját egybekötötte a férfiassággal (Georg. II 167 skk. *haec genus acre virum . . . extulit, haec . . . Scipiadas duros bello et te, maxime Caesar . . .*) és a paraszti szorgalommal (II 173 skk.).¹⁰ Ilyen «csodát» Lucanus nem ismer: a zord hegyvidék rabló fiai (cö. Cic., Ad fam. II 10, 3; XV 4) nem tagadhatják meg természetüket (*feroces*), és nem is jut eszükbe, hogy sziklás földjüket megműveljék, maguk is legfeljebb annyiban szelídülnek meg, hogy az igaz ügy mellé állnak, akárcsak a kilikiai kalózok (228): *itque Cilix iusta, iam non pirata, carina.*

És most visszatérhetünk a legendás *celeritas Caesariana* fentebb érintett aposztrofálására (V 405): *ocior caeli flammis*, »a villámnál is gyorsabban«. Az eposz elején Pompeius úgy szerepel (I 135), mint *magni nominis umbra* (vö. VIII 449), mint holmi tiszteletreméltó, de kiöregedett tölgyfa, míg Caesar maga a megtestesült tettvagy (144 sk. *nescia virtus | stare loco, acer et indomitus* (146), *gaudensque viam fecisse ruina* (150), mint a villám (151 *qualiter . . . fulmen*), amely a világ népeit rémíti,

*in sua templa furit, nullaque exire vetante
materia, magnamque cadens magnamque revertens
dat stragem late . . .* (155 skk.)

A X. ének elején majd az «őrült» Nagy Sándor jellemzésében találkozunk megint a villámmal (34 skk.):

*terrarum fatale malum fulmenque, quod omnis
percuteret pariter populos, et sidus iniquum
gentibus,*

szembeállítva (valójában azonosítva) a Kleopatrától *gentibus aequum sidus*-ként (89 sk.) fogadott Caesarral. Tudjuk, hogy nemcsak az »olymposi« Periklést hasonlították annak idején a villámló és mennydörgő Zeushoz (Quint. XII 10, 24): Keraunos¹¹ volt a mellékeve az első Ptolemaios fiának; ezt viselte nevében Hannibal apja (Barkas), és a Scipio-dinasztia legendagyártói a Cornelius-nemzetség leghíresebb ágának cognomenét nemcsak a görög *σκῆπτρον*-nal, hanem a *σκῆπτρός*-szal is összefüggésbe hozták (l. Munro jegyzetét Lucr. III 1034. sorához: *Scipiadas, belli fulmen*). Ez öröklődött Cicerónál (Balb. 15, 34 *duo fulmina nostri imperii*), Vergiliusnál (Aen. VI 842, Norden kommentárjával), Silius Italicusnál (VII 106 sk. *fulmina gentis Scipiadae*; XV 664 Hannibalról), és ez rejlik a horatiusi Trebatius-szatíra homérizáló, enniusi sora (II 1, 72 *virtus Scipiadae et mitis sapientia Laeli*) mögött is. Emlékezzünk a Georgica zárósoraira (IV 561), ahol az ifjú Caesar szerepel villámként a parthusok ellenében. De ne feledkezzünk meg a hagyományos (hellénisztikus) uralkodói vagy hadvezéri megjelölés lucanusi alkalmazásának egyértelműen *negatív* jelentéséről sem: a »villámgyors« Caesar Lucanus szemében ugyanaz, mint Philippos őrült fia, *felix praedo* (X 21), *non utile mundo editus exemplum* (26 sk.), *terrarum fatale malum fulmenque, quod omnis percuteret pariter populos* (34 sk.). Zeus villámai (Hor., C. I 2, 2; III 3, 6; 4, 74) a hatalom megszállott-

¹⁰ Vö.: Von Hippokrates bis Vergil. Vergiliana, publ. par H. Bardon—R. Verdrière. Leiden 1971, 50 skk.

¹¹ Prehn: RE «Keraunos» 270; Kl. Pauly IV 1223.

jainak kezében a *kosmos* fenntartása helyett (Hor., C. I 12, 59 sk.; III 4, 42 sk.; 5, 1) csak bajt, pusztulást zúdíthatnak az emberiségre.

Persze nem minden horatiusi párhuzam tár fel ilyen «kozmos» távlatokat, annyit mégis megállapíthatunk, hogy a legszimplább összecsendülésnek is lehet jelentősége. Mikor például Caesar álöltözetben zörgeti fel a szegény Amyclast, szavai sehogysem illenek a *plebeius amictus*-hoz, annál inkább caesari önmagához (V 532 skk.):

... *Expecta votis maiora modestis
spesque tuas laxa, iuvenis . . .
Ne cessa praeberere deo tua fata volenti
angustos opibus subitis implere penates.*

Így beszélt Caesar, *indocilis privata loqui* (539). Lucanusnak a Horatius-floszkulussal megint csak szándéka van. Ha valaki nem figyelt volna fel Caesarnak a válságos pillanatokban is megmutatkozó démoni megszállottságára, Horatius eligazítja: mint ahogy a Maecenas-óda nyughatatlan *mercator*-a fél ugyan a vihartól, emlegeti az *otium* kívánatosságát, mégis tengerre száll, *indocilis pauperiem pati* (C. I 1, 18) Caesar — ugyanígy! — képtelen a végzetet újra meg újra ki nem hívni, mert ő nem *privatus*-nak született. Minden szava, minden gesztusa ezt tükrözi, híven I. énekbeli jellemzéséhez: . . . *successus urguere suos, instare favori | numinis, inpellens, quidquid sibi summa petenti | obstaret, gaudensque viam fecisse ruina* (I 148 skk., utána a villámhasonlat).

Pharsalos mezején Caesar a megtestesült rossz, a *cruor imperii* (VII 579) kiontója, a Lepidusok, Metellusok, Corvinusok, Torquatusok — *regum saepe duces* (VII 584) — gyilkosa. Itt szólítja meg a költő Brutust (588 *o decus imperii, spes o suprema senatus*), hogy ne sietesse kardjával sem Caesar, sem a maga halálát (593 skk.):

... *nondum attigit arcem
iuris et humanum columen, quo cuncta premuntur,
egressus meruit fatis tam nobile letum.* 595
Vivat et ut Bruti procumbat victima, regnet, —

Caesar még nem jutott fel a csúcsra, még nem érdemelte ki végzetrendelte bukását éppen Brutus keze által. De ez a halál, amelyet Brutus karja tett »ismertté« (nemessé, dicsővé), Horatius minden olvasóját Catóéra emlékezteti (C. I 12, 35 sk. *Catonis nobile letum*). Az idézet célzatossága félreismerhetetlen: Brutus egykori tribunusa az Octavianus Caesar dicsőítésével záruló pindarosi ódában Cato öngyilkosságát a római történelem nagy tetteként ünnepelte, Lucanus pedig az emlékezetes horatiusi fogalmazással állít emléket a zsarnokölőnek.¹² A sztoikus eszményi nagyszerűségét hatásosan emeli ki a következő sor, amely a «király» dicstelen halálát a Fuscus-levél epikureus szerzőjének szavaival keretezve jósolja meg — *ex eventu* (Épist. I 10, 8 *vivo et regno*).

Horatius egyik legproblematisabb megnyilatkozása a hatodik római óda: *Delicta maiorum in meritus lues, Romane, donec templa refeceris . . .*

¹² Cato és Brutus nagy kettőse: II 234—325; a sztoikus bölcs rettenthetetlenségének (Hor., C. III 3, 7 sk.) lucanuszi (catói) korrekciója: II 289 skk.

Megadja ugyan a romlás magyarázatát (7 *di neglecti*) és a boldogulás biztosítékát (5 *dis te minorem quod geris, imperas*), szembeállítja az elkorcsosult jelent a dicső múlttal (33 skk. *non his iuventus orta parentibus . . . , sed rusticorum mascula militum proles . . .*), az ódát és a ciklust mégis csüggeteg strófa zárja (45 skk.): *damnosa quid non inminuit dies? . . .* És a romlásnak még mindig nincs vége: a hitvány *mai* nemzedéket még bűnösebb (*progenies vitiosior*) fogja követni.

Lucanus ennek a *bizonyíthatóan* folytatódó romlásnak az okát nem misztifikálja, hanem egy megragadható történeti jelenségben, Caesar hatalomra-törésében és közelebbről a pharsalosi vérontásban pillantja meg (VII 638 skk.):

*Maius ab hac acie, quam quod s u a s a e c u l a ferrent,
volnus habent populi; plus est, quam vita salusque,
quod perit: in t o t u m m u n d i prosternimur a e v u m, 640
vincitur his gladiis o m n i s, quae serviat, a e t a s.
P r o x i m a quid s u b o l e s aut quid m e r u e r e¹³ n e p o t e s
i n r e g n u m n a s c i? P a v i d e num gessimus arma,
teximus aut iugulos? A l i e n i poena t i m o r i s
i n n o s t r a c e r v i c e s e d e t. P o s t p r o e l i a n a t i s 645
s i d o m i n u m, f o r t u n a, d a b a s, e t b e l l a d e d i s s e s.*

Ehhez megint csak szükségtelen hosszú párhuzamos kommentár. Horatius a IV. könyvben (C. IV 5, 17 skk.) — a maga módján — megírta a «megoldást», de a következő nemzedék, illetőleg az unokák helyzetét a maga bőréen tapasztaló Lucanus *mást* tapasztalt. Ki nem mondva itt is a békét hozó principatus áráról van szó: *cum domino pax ista venit* (I 670; vö. IV 227 *si bene libertas unquam pro pace daretur*).¹⁴

Részletesebb interpretálást érdemelne Afranius megadása (IV 337 skk.) és Caesar «kegyessége» (363 sk. *at Caesar facilis vultuque serenus | flectitur atque usus belli poenamque remittit*; vö. Tac., Ann. I 8, 5 *remisit Caesar adroganti moderatione*),¹⁵ majd az ezután következő diatribé-motívumok horatiusi rokonsága. (Sat. II 2, 1 skk.; 3, 150.) A. Bourgery¹⁶ Seneca 119. levelére utal, de az éppen itt halmozódó reminiscenciák (396 *iam coniunx natique rudes et sordida tecta* ~ Hor., C. II 18, 26 skk.; 482 sk. *par animi laus est et quos speraveris annos | perdere . . .* ellentéte Hor., Epist. I 4, 14 *grata superveniet, quae non sperabitur hora*; 491 *perit obruta virtus* ~ Hor., C. IV 9, 29 sk. *paullum sepultae distat inertiae celata virtus*) határozottan Horatius felé mutatnak.

¹³ Említsük itt Cato nagy szónoklatából azt a helyet, amelynek nem csekély része volt Lucanus középkori keresztény frekventáltságában (II 312 sk.):

*Hic (sc. meus) redimat sanguis populos, hac caede luatur,
quidquid Romani m e r u e r u n t p e n d e r e m o r e s.*

Ehhez vö. *Brisset*: Les idées politiques de Lucain. Paris 1964. 65. A Rómát sújtó *scelus fraternae necis* (Hor., Ep. VII 17 skk.; feloldása: Verg., Aen. I 291 skk.) Lucanus történelem-konceptiójában is szerepel (I 95): *fraterno primi maduerunt sanguine muri* (vö. *Brisset*, 36); a XVI. ep. hasonló gondolataival (9 *impia perdemus devoti sanguinis aetas, sc. Romam*) vö. Luc. IV 816 *perdita nunc (? tunc?) urbi nocuerunt saecula*.

¹⁴ Vö. R. Syme: Tac. I. (Oxford 1958) 218; «*Pax Tacitea*». Ant. Tan. 13 (1966) 27 skk. *Brisset*: 194 skk.

¹⁵ Vö. U. Hübner: Zu Luc. VII. 466 f. Philol. 120 (1976) 305 skk. (A legendás *clementia Caesaris* lucanusi leszámítolásáról.)

¹⁶ *Ad* IV 380.

Feltűnő a negyedik római óda talán mégis szándékoltan kakofónikus (a gigasok merényletét festő) 68. sorának (*omne nefas animo moventis*) ismétlődő lucanusi visszhangja: *Imus in omne nefas manibus ferroque nocentes*, — vallják Caesar katonái (V 272); Scaeva hőstettével kapcsolatban is ez kívánczik elő (VI 147 sk.): *pronus ad omne nefas et qui nesciret, in armis | quam magnum virtus crimen civilibus esset*; stílusosan szerepel Erichtho varázstudományának leírásában (VI 527 sk.): *omne nefas superi prima iam voce precantis | concedunt*, valamint Pompeius utolsó szavai közt a pharsalosi csata előtt (VII 123); *omne nefas victoris erit.*(Vö. még I 5 *commune nefas*; I 127 *scire nefas*.)

Talán nem tévedünk, ha Pompeius római gyilkosának lucanusi ábrázolásában is tudatosságot sejtünk. Az illető sorok (VIII 597 sk.) merész hyperbatonjai:

*Septimius, qui, pro superum pudor, arma satelles
regia gestabat posito deformia pilo —*

ugyanazt a felháborodást festik ugyanazzal a költői eszközzel, mint amit Horatius a Kleopatra szolgálatába szegődött római katonák szégyenletes portréjának *szórendjével* érzékeltet (Ep. IX 11 sk.):

*Romanus, cheu — posteri negabitis, —
emancipatus feminae,
fert vallum et arma miles . . .
interque signa turpe militaria
sol adspicit conopium.*

15

És ha Horatius példaulvételének ennyi beszédes dokumentumát sikerült megállapítanunk, akkor Lucanus szóhasználatát esetleg ugyanúgy felhasználhatjuk vitatott Horatius-helyek szövegének konstituálásában, mint ahogy fordítva: az «alvilági» Caesar lucanusi ábrázolásának helyes szövegét (VII 574 *ipse manu subicit — v. l. subigit — gladios ac tela ministrat*) a például vett Vergilius-sor (Aen. VI 302 *ipse ratem conto subigit velisque ministrat*) alapján próbáltuk tisztázni. Horatiusszal kapcsolatban itt most csak a *Pastor cum traheret* . . . utolsó sorának kérdéses szövegére utalunk (C. I 15, 36 *ignis Iliacas domos*), amelyet több kiadó metrikailag aggályosnak érzett az »egyedül álló trochaikus bázis« miatt. Mégsem kell rajta változtatni (*Pergameas, Dardanias, alii alias*), mert egy éppen Helenéről szóló lucanusi sorban ugyanígy találjuk (X 59 sk.): *quantum impulit Argos | I l i a c a s q u e d o m o s facie Spartana nocenti.*

A Horatius-párhuzamok funkcionális vizsgálatát azonban főleg Lucanus eposzának eszmei megközelítése szempontjából érezzük lényegesnek.